

MICHAŁ ZAWIŚLAK

WYDATKOWANIE ŚRODKÓW FUNDUSZU KOŚCIELNEGO W LATACH 1950-1989

Tematem niniejszego artykułu jest analiza sposobu wydatkowania środków Funduszu Kościelnego w latach 1950-1989¹. W literaturze przedmiotu brakuje kompleksowego ujęcia podejmowanego przez autora tematu². Celem tego opracowania jest próba ukazania najbardziej klarownych naruszeń przepisów ustawy z 20 marca 1950 r. o przejęciu przez państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu probo-

¹ Fundusz Kościelny został utworzony na mocy przepisów ustawy z 20 marca 1950 r. o przejęciu przez państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego (Dz.U. z 1950 r., Nr 9, poz. 87). Natomiast wydatkowanie środków finansowych datuje się od 10 września 1951 r. Pierwszym zdarzeniem finansowym ujętym w księdze rachunkowej było przekazanie sumy 35 tys. zł na rzecz Warszawskiej Metropolii Prawosławnej celem pokrycia wydatków administracyjno-osobowych. AAN, UdSW 101/33, poz. 1.

² Problematyka działalności Funduszu Kościelnego w latach 1950-1989 nie została jak dotychczas szczegółowo opracowana. Większość autorów ukazuje działalność Funduszu Kościelnego w kontekście prawnohistorycznym bez odwoływania się do konkretnych kwot wydatkowanych w okresie PRL. Zob. J. Krukowski, *Uprawnienia majątkowe instytucji kościelnych*, w: *Polskie prawo wyznaniowe*, red. J. Krukowski, Warszawa 2005, s. 207-209; H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe*, t. I: *Zagadnienia wstępne. Rys historyczny*, Lublin 1996, s. 309-311; M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1995, s. 207; M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie przez państwo dóbr martwej ręki*, „Państwo i Prawo” 2000, nr 12, s. 62; D. Walencik, *Nabywanie dóbr doczesnych przez osoby prawne Kościoła*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2004, t. 7, s. 165; D. Walencik, *Rewindykacja nieruchomości Kościoła Katolickiego w postępowaniu przed Komisją Majątkową*, Lublin 2008, s. 138-150.

szczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego³ w kontekście sposobu realizacji art. 9 ust. 1 ustawy, a także ukazanie realizacji pozaustawowego katalogu, obejmującego wydatki na rzecz organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych oraz na rzecz związków wyznaniowych. Ramy artykułu zmuszają do posługiwania się przykładami.

1. PODSTAWY PRAWNE DZIAŁALNOŚCI FUNDUSZU KOŚCIELNEGO

W ocenie Małgorzaty Winiarczyk-Kossakowskiej przejęcie przez państwo dóbr martwej ręki miało być środkiem nacisku na Episkopat Kościoła Katolickiego, aby wyraził zgodę na podpisanie porozumienia regulującego stosunki między państwem a Kościołem⁴. Decyzję o przejęciu dóbr martwej ręki podjął Sekretariat KC PZPR 23 lutego 1950 r., a 2 marca zaakceptował projekt ustawy. Podczas 76. posiedzenia Sejmu Ustawodawczego 6 marca 1950 r. odbyło się pierwsze czytanie projektu tej ustawy⁵. Osobiste zaangażowanie władz w osobie premiera Józefa Cyrankiewicza potwierdza rangę tego wydarzenia w warstwie ideologicznej⁶. W trakcie prac legislacyjnych nad projektem ustawy o dobrach martwej ręki charakterystyczne było powoływanie się na ideologiczne wątki z przemówienia premiera⁷.

³ Dz.U. z 1950 r., Nr 9, poz. 87.

⁴ M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie*, s. 54.

⁵ Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej Polskiej. Sesja zwyczajna jesienna 1949/1950, Sprawozdanie Stenograficzne z 76. posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 20 marca 1950 r., Warszawa 1950, s. 13.

⁶ M. Winiarczyk-Kossakowska, *Przejęcie*, s. 55.

⁷ Sprawozdanie połączonych komisji przedstawione przez posła sprawozdawcę Józefa Ozgę-Michalskiego rozpoczynało się od zdania: „Lud pracujący z radością przyjął wiadomość o wniesionej na Sejm ustawie, która kładzie kres przeżytkom obszarniczo-feudalnym i ściera z naszej ziemi ostatnie ślady ustroju ponizienia i krzywdy chłopskiej”. W dyskusji udział brało 6 posłów, którzy zgodnie z myślą wyrażoną przez premiera zarzucali wydzierzawianie dóbr martwej ręki „dzierżawcom-bogaczom”. Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej Polskiej. Sesja zwyczajna jesienna 1949/1950, Sprawozdanie Stenograficzne z 77. posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 20 marca 1950 r., Warszawa 1950, s. 34; zob. więcej: D. Walencik, *Rewindykacja*, s. 140.

Ustawa została przyjęta przez Sejm Ustawodawczy jednogłośnie. Weszła w życie 23 marca 1950 r. W świetle obowiązujących wówczas przepisów sens ustawy tworzącej Fundusz Kościelny stanowił dokończenie reformy rolnej⁸. Uzupełnieniem tego aktu prawnego było obwieszczenie Ministra Sprawiedliwości⁹, Tymczasowy Statut organizacyjny wprowadzony uchwałą Rady Ministrów z 27 maja 1950 r.¹⁰ oraz nowy statut z dnia 18 stycznia 1988 r.¹¹

Ratio legis ustawy z 20 marca 1950 r. zawarta została w preambule. Zawiera ona normę generalną: „celem usunięcia pozostałości przywilejów obszarnicz-feudalnych w dobrach martwej ręki oraz celem materialnego zabezpieczenia duchowieństwa”. Przedmiotem regulacji ustawy była kwestia określenia położenia prawnego nieruchomości ziemskich Kościoła Katolickiego oraz innych związków wyznaniowych. Materialne zabezpieczenie duchowieństwa nastąpiło w postaci specjalnie do tego powołanej masy majątkowej, w skład której wchodziły dochody z przejętych nieruchomości oraz dotacje uchwalane przez Radę Ministrów. Możliwość rozszerzenia wydatków na podstawie kryterium celu, sprowadzające się do „innych potrzeb kościelnych i charytatywnych”, otrzymała Rada Ministrów w drodze rozporządzenia (art. 9 ust. 2). W latach 1950-1989 Rada Ministrów nie wydała żadnego rozporządzenia dotyczącego rozszerzenia celów ustawowych. Zatem podstawą prawną wydatkowania powinny być wyłącznie przepisy ustawy. Natomiast wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego oparte było tylko częściowo na wykonywaniu przepisów ustawy. W pozostałym zakresie realizowano wytyczne Urzędu do Spraw

⁸ Zob. preambuła do ustawy z 20 marca 1950 r. oraz art. 2 ust. 1 lit. e dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz.U. z 1944 r., Nr 4, poz. 16).

⁹ Obwieszczenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 28 marca 1950 r. o sprostowaniu błędów w ustawie z dnia 20 marca 1950 r. oraz w rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości z dnia 17 grudnia 1949 r. o zniesieniu Sądów Grodzkich w Bieczynie, w Dydnowie, w Kcyni, w Łosicach i Belczynie (Dz.U. z 1950 r., Nr 10, poz. 111).

¹⁰ MP z 1950 r., Nr A-78, poz. 905.

¹¹ Zob. Uchwały Rady Ministrów w sprawie nadania statutu Urzędowi do Spraw Wyznań z dnia 18 stycznia i 22 grudnia 1988 r. wraz z załącznikami, AAN, UdSW, sygn. 145/1.

Wyznań¹². Należy zaznaczyć, że Fundusz Kościelny nie uzyskał samodzielności organizacyjnej ani decyzyjnej, a zapowiadany udział duchowieństwa we władzach pozostał fikcją. W praktyce Fundusz Kościelny został poddany całkowitej kontroli UdSW, stając się jednym z filarów jego antykatolickiej działalności. Funkcjonowanie kościołów i działalność księży podlegały kontroli przez właściwe terytorialnie Wydziały do Spraw Wyznań.

Według art. 9 ust. 1 ustawy Fundusz Kościelny został zobowiązany do świadczeń na: utrzymanie i odbudowę kościołów, udzielanie duchownym pomocy materialnej i lekarskiej oraz organizowanie dla nich domów wypoczynkowych, objęcie duchownych ubezpieczeniem chorobowym na koszt Funduszu Kościelnego w przypadkach uzasadnionych, specjalne zaopatrzenie emerytalne duchownych społecznie „zasłużonych”, a także wykonywanie działalności charytatywno-opiekuńczej.

W myśl art. 9 ust. 1 pkt 1 ustawy do zadań Funduszu należało utrzymanie i odbudowa kościołów. W latach 1950-1989 stosowano interpretację zawężającą, ograniczając wydatkowanie do remontów i konserwacji obiektów kościelnych. Kolejnymi zadaniami było udzielanie duchownym pomocy materialnej i lekarskiej, organizowanie dla nich domów wypoczynkowych oraz objęcie duchownych ubezpieczeniem chorobowym na koszt Funduszu Kościelnego w przypadkach uzasadnionych (art. 9 ust. 1 pkt 2 i 3). Wspomniane zadania realizowane były poprzez system zapomóg. W myśl art. 9 ust. 1 pkt 4 ustawy społecznie „zasłużonymi” duchownymi byli „księża patrioci”, a także duchowni, którzy wykazywali bezkrytyczną postawę wobec władz państwowych. Natomiast finansowanie wykonywania działalności charytatywno-opiekuńczej (art. 9 ust. 1 pkt 5) miało charakter incydentalny¹³.

¹² Por. Okólnik nr 175 Prezesa Rady Ministrów z 8 września 1960 r. w sprawie postępowania Prezydów Rad Narodowych i ich wydziałów w sprawach wyznaniowych; S. Dudra, *Kościół Prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski po II wojnie światowej*, Zielona Góra 2004, s. 229.

¹³ Finansowano za pomocą środków Funduszu Kościelnego m.in. Zakład Dzieci Niewidomych w Laskach, AAN, UdSW 101/33, poz. 62. W przypisach podawane są – ze względu na chęć precyzyjnego określenia archiwaliów – szczegółowe zapisy (poz. – pozycja) chronologicznych zdarzeń finansowych ujmowanych w księgach rachunkowych Funduszu Kościelnego.

2. SPECJALNE ZAOPATRZENIE EMERYTALNE DUCHOWNYCH SPOŁECZNIE ZASŁUŻONYCH

Wymuszanie na duchownych postaw pożądaných przez aparat rządzący dokonywano metodami prawnymi i pozaprawnymi. Zgodnie z art. 9 ust. 1 pkt 4 ustawy Fundusz Kościelny został zobowiązany do świadczenia na rzecz specjalnego zaopatrzenia emerytalnego duchownych społecznie „zasłużonych”. System świadczeń skierowany został do duchownych zaangażowanych w działalność „społeczną”. W konsekwencji ustawowe kryterium społecznego zasłużenia doprowadziło do sytuacji, w której beneficjentami *ex lege* stali się członkowie Komisji Księży przy ZBOWiD, a następnie Kół Księży „Caritas”. Do kategorii społecznie zasłużonych należeli także duchowni Kościołów mniejszościowych, gdyż ich pozycja społeczna i prawna nie stwarzała w opinii aparatu państwowego zagrożenia dla ustroju¹⁴.

System świadczeń miał za zadanie finansowe zachęcanie do angażowania się w działalność „społeczną”. Z tego też powodu automatycznie pozbawieni pomocy finansowej zostali duchowni Kościoła Katolickiego uznawani przez aparat wyznaniowy za tzw. reakcyjnych. W efekcie doprowadziło to do generowania ogromnych kwot finansowych z budżetu Funduszu Kościelnego na rzecz bardzo elitarnej grupy duchownych, która w 1961 r. według niektórych wyliczeń liczyła zaledwie 485 osób¹⁵. Wykluczenie z kręgu beneficjentów specjalnego zaopatrzenia emerytalnego duchownych Kościoła Katolickiego pozostało charakterystyczne aż do 1989 r. Zamierzonym efektem takiego sposobu finansowania miało być swoiście rozumiane budowanie zaufania do władzy ludowej. W rzeczywistości korzystanie z zapomóg emerytalnych stało się bardzo dogodnym źródłem dochodu dla społecznie „zasłużonych” duchownych, pomimo ich nieznacznego wpływu na proces rozbicia jedności w Kościele Katolickim¹⁶.

¹⁴ Zob. więcej: M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1995, s. 154, 182-216.

¹⁵ Zob. więcej: A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945-1989)*, Kraków 2003, s. 191.

¹⁶ Z danych UdSW i KC PZPR wynikało, że prorządowe ugrupowania w 1986 r. stanowiły zaledwie 5% duchowieństwa. Nie było to jednak przeszkodą do stawiania żądań placowych przez pracowników Zrzeszenia Katolików „Caritas” na forum Wal-

Objęcie systemem specjalnego zaopatrzenia emerytalnego duchownych społecznie zasłużonych miało w opinii UdSW stworzyć wspólny front działalności antykatolickiej. W praktyce założenia te napotykały poważne trudności. Co do zasady działalność antykatolicka Kościołów mniejszościowych polegała na fali krytyki na łamach prasy wyznaniowej¹⁷. Przede wszystkim liczba wiernych Kościołów mniejszościowych nie stanowiła istotnej siły, mogącej skutecznie osłabić pozycję społeczną największego Kościoła w Polsce. Podobnie przedstawiała się ocena działalności „księży patriotów”, którzy w okresie swej największej popularności nie uzyskali znaczącego autorytetu wśród wiernych ani też liczebności satysfakcjonującej architektów tego kursu polityki wyznaniowej.

Aparat wyznaniowy stworzył rozbudowany system przywilejów dla duchownych społecznie „zasłużonych”, m.in. zapomogi emerytalne, zapomogi doraźne, gratyfikacje pieniężne, pożyczki, finansowanie pobytów w domach wypoczynkowych oraz podróży zagranicznych. Ponadto ze środków Funduszu Kościelnego dotowano działalność wydawniczą („Głos Kapłana”, „Książd Obywatel”), a także finansowano wydatki na organizację zebrań Kół Księży i Zjazdów Księży Caritas¹⁸. Zatem siła społecznego oddziaływania tej grupy duchownych, pomimo finansowego wsparcia całokształtu ich działalności, była niewielka¹⁹.

Działalność „księży patriotów” nie doprowadziła do rozbicia wewnętrznego w Kościele Katolickim, działalność zaś antykatolicka duchownych Kościołów mniejszościowych powodowała zaledwie drobne lokalne incydenty²⁰. W związku z powyższym doszło do paradok-

nego Zjazdu Zrzeszenia w dniu 8 kwietnia 1986 r. Zob. więcej: AAN, KC PZPR, sygn. V/301, s. 175-176.

¹⁷ R. Michałak, *Dziel i rządź. O polityce wobec kościołów protestanckich w PRL*, „Biuletyn IPN” 2004, nr 3, s. 15-26.

¹⁸ *Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959 rok*, AAN, UdSW 101/34, poz. 551, 660, 749, 774, 838, 851.

¹⁹ Zob. więcej: A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści*, s. 193-195.

²⁰ Działania antyrzymskokatolickie podejmowane były pod presją władz głównie przez Kościół Polskokatolicki i Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny ze względu na łatwość ewentualnej konwersji rzymskich katolików. Zob. R. Michałak, *Dziel*, s. 15-26.

salnej sytuacji, w której UdSW stał się zakładnikiem finansowania idei rozbicia jedności wśród duchownych Kościoła Katolickiego. Finansowe wsparcie dla działalności „księży patriotów” trafnie określił Antoni Dudek mianem „finansowej kropłówki”²¹.

Za pomocą środków finansowych w postaci zapomóg emerytalnych kierowano rokrocznie z budżetu Funduszu Kościelnego na rzecz „zasłużonych” duchownych znaczące kwoty²². Mechanizm finansowania zapomóg emerytalnych polegał na przekazywaniu comiesięcznych dotacji na rachunek organów zwierzchnich związków wyznaniowych, które przydzielały świadczenia poszczególnym beneficjentom. W stosunku do „księży patriotów” dotacja trafiała na rzecz Centrali Zrzeszenia Katolików „Caritas” w Warszawie, a w przypadku duchownych Kościoła Polskokatolickiego dotacja zasilala konto Kurii Biskupiej tego Kościoła w Warszawie²³.

Zapomogi emerytalne były zindywidualizowane. Różnica pomiędzy najmniejszą a największą kwotą świadczenia sięgała często rzędu kilku tysięcy złotych²⁴. Nabycie prawa do świadczenia nie podlegało regułom przepisów powszechnego ubezpieczenia społecznego. Dość często miały miejsce przypadki pobierania świadczeń przez duchownych o nieustalonym stażu pracy, w przedziale

²¹ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści*, s. 421.

²² Dla przykładu autor podaje wybrane lata z każdego 10-lecia działalności bez uwzględnienia odrębnej kategorii zapomóg emerytalnych dla zakonnic: w 1952 r. budżet Funduszu Kościelnego (3 mln 553 tys. 909 zł) wydatki na zapomogi emerytalne (1 mln 200 tys. zł) AAN, UdSW 101/33; w 1959 r. budżet (13 mln 899 tys. 99 zł) wydatki na zapomogi emerytalne (1 mln 757 tys. 220 zł) AAN, UdSW 101/34; w 1968 r. budżet (25 mln 500 tys. 567 zł) wydatki na zapomogi emerytalne (5 mln 340 tys. 650 zł) AAN, UdSW 101/40; w 1976 r. budżet (41 mln 849 tys. 553 zł) wydatki na zapomogi emerytalne (3 mln 876 tys. 900 zł) AAN, UdSW 101/47; w 1986 r. budżet (219 mln 949 tys. 676 zł) wydatki na zapomogi emerytalne (8 mln 768 tys. zł) AAN, UdSW 110/13.

²³ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960-1964 rok, AAN, UdSW 101/35-37; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1977-1979 rok, AAN, UdSW 101/48-52.

²⁴ Por. Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1958 rok, AAN, UdSW 101/33, poz. 14, s. 140; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959 rok, AAN, UdSW 101/34, s. 34.

wiekowym 32-68 lat²⁵. Nadrzędnym założeniem w stosunku do duchownych wyznania rzymskokatolickiego było traktowanie ich jako „reakcyjnych” i wykluczanie z pomocy finansowej ze środków Funduszu Kościelnego. Taka dyskryminacyjna polityka finansowa szczególnie od 1961 r. przybierała bardziej wyrafinowane formy. Wydziały do Spraw Wyznań składały np. obietnice udzielania pomocy w postaci zapomóg czy też dotacji, uzależniając tę pomoc od lojalnej postawy wnioskodawców²⁶.

Dotacje na wypłatę zapomóg emerytalnych nie stanowiły w latach 1950-1989 głównej pozycji wydatkowania środków Funduszu Kościelnego. Spowodowane to było istotą tej kategorii wydatków, która skierowana była do elitarnego grona świadczeniobiorców. Należy jednak podkreślić, że specjalne zaopatrzenie emerytalne społecznie zasłużonych duchownych stanowiło jedną z trzech głównych pozycji wydatkowania środków Funduszu Kościelnego aż do 1989 r.

3. DOTOWANIE ZWIĄZKÓW WYZNANIOWYCH

Fundusz Kościelny zobowiązany został do świadczenia na ściśle określone cele wyrażone na mocy przepisu art. 9 ust. 1 ustawy. Ustawodawca przewidział możliwość rozszerzenia wydatków na podstawie kryterium celowości, sprowadzające się do „innych potrzeb kościelnych i charytatywnych” (art. 9 ust. 2). Upoważnienie do rozszerzenia katalogu celów ustawowych otrzymała Rada Ministrów, z którego w okresie PRL-u nigdy nie skorzystała. W świetle powyższego dotowanie związków wyznaniowych w latach 1950-1989 realizowane było bez podstawy prawnej.

Realizacja tego pozaustawowego zadania w sposób stały przez cały okres PRL świadczy o priorytetach polityki wyznaniowej. Władze państwowe po II wojnie światowej dążyły do całkowitej kontroli

²⁵ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1965 rok, AAN, UdSW 101/37, poz. 183, 283; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok, AAN, UdSW 101/34, poz. 61, 96, 115, 165.

²⁶ Zob. więcej: A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści*, s. 191.

nad działalnością związków wyznaniowych²⁷. Realizacji tego zadania służyła m.in. legalizacja ich działalności w trybie administracyjnym. UdSW dążył do osłabienia pozycji społecznej największego Kościoła w Polsce, wykorzystując do tego legalnie działające związki wyznaniowe. Ich rola w tym procesie była zróżnicowana, a kryterium neutralności i przychylności budowane było w opozycji do działań Kościoła Katolickiego²⁸.

Z dotacji na rzecz związków wyznaniowych korzystały: Kościół Polskokatolicki w PRL, Kościół Chrześcijan Baptystów, Kościół Adwentystów Dnia Siódmego, Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Kościół Ewangelicko-Augsburski, Kościół Ewangelicko-Reformowany, Kościół Ewangelicko-Methodystyczny, Kościół Starokatolicki Mariawitów, Muzułmański Związek Religijny. Sporadycznie wśród organizacji korzystających z dotacji pojawiały się Zrzeszenie Organistów Polskich, Polska Rada Ekumeniczna, a także Zrzeszenie Katolików „Caritas”²⁹. Różna była wysokość dotacji przyznawanych poszczególnym związkom wyznaniowym. Do Kościołów korzystających z wysokich dotacji należały: Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Kościół Polskokatolicki, Kościół Ewangelicko-Augsburski, najmniejsze kwoty zaś otrzymywała Muzułmańska Gmina Wyznaniowa³⁰.

Globalnie wydatki na dotacje dla związków wyznaniowych stanowiły główną pozycję całości środków budżetowych Funduszu Kościelnego³¹. W 1969 r. wydano na ten cel 4 mln 850 tys. zł, natomiast

²⁷ Zob. więcej: J. Mironczuk, *Polityka państwa wobec Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Polsce (1947-1989)*, Warszawa 2006, s. 58-65.

²⁸ K. Urban, *Zwalczani i koncesjonowani. O mniejszościach wyznaniowych w PRL*, „Biuletyn IPN” 2004, nr 3, s. 4-15.

²⁹ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1955 rok, AAN, UdSW 101/33, poz. 179, 987; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1956 rok, AAN, UdSW 101/33, poz. 273.

³⁰ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962 rok, AAN, UdSW 101/36, poz. 409, 554, 936, 937, 1095.

³¹ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1952-1958 rok, AAN, UdSW 101/33; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959-1961 rok, UdSW 101/34-35; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962-1963 rok, AAN, UdSW 101/36, Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964-1965 rok, AAN, UdSW 101/37,

budżet Funduszu Kościelnego wyniósł 25 mln 657 tys. 930 zł, w 1977 r. przy budżecie 42 mln 197 tys. 351 zł wydatki na związki wyznaniowe wyniosły 4 mln 68 tys. 860 zł³².

Walka z Kościołem Katolickim realizowana była różnymi metodami finansowymi, których materialnym zapleczem był Fundusz Kościelny. Osamotniony w walce z represjami aparatu państwowego Kościół Katolicki miał stopniowo tracić społeczne zaufanie, a pod wpływem obietnic łagodniejszego kursu legitymizować forsowane przez władze KC PZPR działania społeczno-gospodarcze w kraju³³.

Reasumując, wydatki na działalność Kościołów mniejszościowych w ramach kategorii „dotowanie związków wyznaniowych” potwierdzały łamanie ustawowej gwarancji proporcjonalnego przeznaczania środków Funduszu Kościelnego w odniesieniu do dochodów, jakie przynosiły zagarnięte od tego związku wyznaniowego nieruchomości. Dyskryminacja finansowa względem najliczniejszego Kościoła w powojennej Polsce była materialnym potwierdzeniem dla pozostałych związków wyznaniowych, że przyjmowanie takiej postawy względem władz państwowych jest finansowo niekorzystne. Generalnie cel UdSW w tej mierze został zrealizowany, gdyż Kościoły mniejszościowe w latach 1950-1989 bez jakiegokolwiek sprzeciwu korzystały z dotacji.

Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok, AAN, UdSW 101/38; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok, AAN, UdSW 101/39; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968-1969 rok, AAN, UdSW 101/40; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970-1977 rok, AAN, UdSW 101/41-49; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1978 rok, AAN, UdSW 101/50; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1979 rok, AAN, UdSW 101/52; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok, AAN, UdSW 101/35; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1981 rok, AAN, UdSW 101/53; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1982 rok, AAN, UdSW 101/54; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983-1988 rok, AAN, UdSW 110/10-15; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok, AAN, UdSW 112/1.

³² Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1969 rok, AAN, UdSW 101/40; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1977 rok, AAN, UdSW 101/49.

³³ K. Urban, *Zwalczani*, s. 4-15.

3.1. DOTOWANIE DZIAŁALNOŚCI KOŚCIOŁA POLSKOKATOLICKIEGO

Przyznanie duchownym przywilejów w zamian za przyjęcie przez nich postaw oczekiwanych przez władze państwowe stało się jednym z instrumentów polityki wyznaniowej. Takie założenia znajdują swoje materialne potwierdzenie w sposobie wydatkowania środków Funduszu Kościelnego, w szczególności poprzez dotowanie działalności Kościoła Polskokatolickiego.

Położenie prawne tego związku wyznaniowego założonego w USA w 1898 r. zostało uregulowane w drodze reskryptu z dnia 1 lutego 1946 r.³⁴ Na mocy decyzji Dyrektora UdSW z dnia 6 grudnia 1966 r.³⁵ zatwierdzone zostało Podstawowe Prawo Wewnętrzne Kościoła Polskokatolickiego w PRL. Tekst pierwotny w § 3 zawierał stwierdzenie, że wiernych tego Kościoła cechuje postawa „miłości do Ojczyzny, lojalności, posłuszeństwa i szacunku do władz państwowych oraz ochoczej gotowości do realizowania programów społecznych, gospodarczych i kulturalnych stawianych przed Narodem i Władze Państwowe”³⁶. W konsekwencji działalność Kościoła Polskokatolickiego wychodziła naprzeciw oczekiwaniom władz państwowych i znalazło to swoje potwierdzenie w wydatkach na rzecz działalności tego związku wyznaniowego ze środków Funduszu Kościelnego.

W latach 1950-1989 dotacje na działalność Kościoła Polskokatolickiego były wypłacane ze środków przeznaczonych dla związków wyznaniowych. W latach 1960-1968 materialne zabezpieczenie działalności Kościoła Polskokatolickiego nastąpiło w postaci finansowego wsparcia w ramach specjalnie powołanej do tego celu kategorii wydatków o nazwie „dotacja specjalna”. W 1960 r. wydatkowano na ten cel sumę 9 mln 610 tys. zł³⁷. W 1959 r. Fundusz Kościelny dys-

³⁴ Reskrypt Ministra Administracji Publicznej z dnia 1 lutego 1946 r., Dz.Urz. MAP z 1947 r., Nr 15.

³⁵ Decyzja Dyrektora UdSW (p.o. Dyrektor UdSW Aleksander Skarzyński), nr NK-426/5/KB/87/66, Warszawa dnia 6 grudnia 1966 r. na podstawie upoważnienia z § 2 pkt 11 uchwały nr 173/65 Rady Ministrów z dnia 10 lipca 1965 r. dotyczącej niektórych kompetencji w sprawach wyznaniowych.

³⁶ Podstawowe Prawo Kościoła Polskokatolickiego w PRL, Warszawa 1967, s. 4.

ponował budżetem w wysokości 13 mln zł³⁸. W kolejnych latach wydatki na rzecz Kościoła Polskokatolickiego wyniosły: 6 mln 20 tys. zł (1961 r.), przy budżecie 29 mln 96 tys. 477 zł 53 gr; 6 mln 595 tys. zł, przy budżecie 35 mln 484 tys. 478 zł 4 gr (1962 r.); 6 mln 585 tys. 200 zł, przy budżecie 28 mln 49 tys. 299 zł 12 gr (1963 r.); 5 mln 289 tys. 582 zł 72 gr, przy budżecie 26 mln 68 tys. 262 zł 41 gr (1964 r.); 3 mln 210 tys. 603 zł, przy budżecie 28 mln 41 tys. 353 zł 98 gr (1965 r.); 2 mln, przy budżecie 24 mln 112 tys. 681 zł 33 gr (1966 r.); 1 mln 500 tys. 971 zł 60 gr, przy budżecie 30 mln 581 tys. 326 zł 3 gr (1967 r.); 1 mln, przy budżecie 25 mln 500 tys. 567 zł 35 gr (1968 r.)³⁹.

Stworzenie tej samodzielnej kategorii wydatków dla jednego związku wyznaniowego stanowiło przykład instrumentalnego wykorzystywania środków Funduszu Kościelnego. Sens ustawy tworzącej Fundusz Kościelny sprowadzał się do materialnego zabezpieczenia duchowieństwa w formie rekompensaty za utracone nieruchomości ziemskie. W tym aspekcie funkcjonowanie dotacji przeznaczonej wyłącznie na działalność Kościoła Polskokatolickiego w latach 1960-1968 oderwane zostało od przyczyny powstania masy majątkowej Funduszu Kościelnego. Finansowanie działalności Kościoła Polskokatolickiego w formie dotacji specjalnej realizowane było bez podstawy prawnej. Podkreślić należy, że w 1960 r. i 1962 r. dotacja specjalna stanowiła główną pozycję wydatkowania⁴⁰. Przyczyn wyraźnego finansowego uprzywilejowania Kościoła Polskokatolickiego należy dopatrywać się w przyjętej wówczas koncepcji relacji państwo-

³⁷ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok, AAN, UdSW 101/35, s. 40.

³⁸ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959 rok, AAN, UdSW 101/34, s. 34.

³⁹ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959-1961 rok, AAN, UdSW 101/34-35; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962-1963 rok, AAN, UdSW 101/36; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964-1965 rok, AAN, UdSW 101/37; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok, AAN, UdSW 101/38; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok, AAN, UdSW 101/39; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968-1969 rok, AAN, UdSW 101/40.

⁴⁰ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 i 1962 rok, AAN, UdSW 101/35, s. 40, 101/36, s. 43.

kościół, zakładającej bezwzględne podporządkowanie związków wyznaniowych państwu.

Od 1969 r. dotacje dla Kurii Biskupiej Kościoła Polskokatolickiego straciły swój samodzielny byt i zostały przesunięte do kategorii obejmującej dotowanie związków wyznaniowych, czyli *de facto* Kościołów mniejszościowych⁴¹. Finansowanie Kościoła Polskokatolickiego ze środków Funduszu Kościelnego miało miejsce aż do 1989 r., a realizowane było w formie zapomóg doraźnych i emerytalnych, gratyfikacji pieniężnych, dotacji na remonty i konserwacje obiektów kościelnych. Zatem likwidacja dotacji specjalnej zarezerwowanej wyłącznie dla Kościoła Polskokatolickiego nie oznaczała w praktyce przeznaczania mniejszych kwot na jego działalność ze środków Funduszu Kościelnego.

4. DOTACJE NA KONSERWACJĘ I REMONT OBIEKTÓW KOŚCIELNYCH

Na mocy art. 9 ust. 1 pkt 1 ustawy Fundusz Kościelny został zobowiązany do świadczenia na utrzymanie i odbudowę kościołów. Zgodnie z literalnym brzmieniem kategoria wydatków na ten cel powinna obejmować konserwację i remont obiektów kościelnych, ale także udział w wydatkach eksploatacyjnych, takich jak czynsz, energia, podatki. Ta wstępna analiza interpretacyjna ma istotne znaczenie praktyczne, gdyż w latach 1950-1989 Fundusz Kościelny wydatkował wyłącznie na konserwację i remont obiektów kościelnych. Jednym z głównych powodów była niechęć do finansowania potrzeb budownictwa sakralnego najliczniejszego Kościoła w Polsce. Nadrzędnym celem aparatu wyznaniowego w tej dziedzinie było powstrzymanie budowy nowych świątyń i systematyczna eliminacja pierwiastka religijnego z życia publicznego. Dotowanie konserwacji i remontów obiektów kościelnych ze środków Funduszu Kościelnego pozostawało w ścisłej zależności od aktualnych względów politycznych.

⁴¹ AAN, UdSW 101/40-48, 101/50-54, 110/10-15, 112/1.

W 1959 r. powstała oficjalnie kategoria wydatków „konserwacja i remonty obiektów kościelnych i cmentarzy”. W praktyce liczba remontów i inicjatyw związanych z budową cmentarzy była znacząca aż do 1965 r.⁴²

Od 1972 r. wydatki Funduszu Kościelnego przypadały na konserwacje i remonty obiektów kościelnych nierzymskokatolickich lub były przydzielane na rzecz obiektów kościelnych rzymskokatolickich⁴³. Przyczyną wyodrębnienia dwóch podkategorii wydatków była postępująca normalizacja na linii państwo–kościół oraz uporządkowanie systemu księgowania wydatków Funduszu Kościelnego.

Dotowanie konserwacji i remontów według podziału na obiekty kościelne rzymskokatolickie i nierzymskokatolickie w latach 1972-1989 potwierdza wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego motywowane względami politycznymi. W latach 1972-1979 oraz 1982-1984 zdecydowanie większą ilość dotacji przeznaczono na konserwację i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich⁴⁴.

Uzyskiwanie dotacji remontowo-konserwacyjnych w najwyższych wysokościach zarezerwowane było dla Kościołów mniejszościowych. Dla przykładu w 1960 r. Metropolia Prawosławna otrzymała na konserwację sumę 60 tys. zł, podczas gdy największa dotacja remontowa na rzecz Kościoła Katolickiego wyniosła 40 tys. zł⁴⁵. Dyskryminacja finansowa Kościoła Katolickiego oznaczała przede wszystkim dotowanie konserwacji i remontów obiektów kościelnych o wartości za-

⁴² W 1959 r. powstała oficjalnie kategoria wydatków o nazwie „konserwacja i remonty obiektów kościelnych i cmentarzy”, choć zaznaczyć należy, że wydatki na budowę i remonty cmentarzy miały miejsce w latach 1950-1965. AAN, UdSW 101/33-37.

⁴³ Urząd do Spraw Wyznań posługiwał się w wewnętrznym obiegu różnego rodzaju skrótami. Wydatki na rzecz obiektów kościelnych rzymskokatolickich oznaczane były skrótem R-K, natomiast dotacje skierowane dla obiektów kościelnych nierzymskokatolickich skrótem N-K.

⁴⁴ W 1972 r. wydano na konserwację i remonty obiektów kościelnych rzymskokatolickich 1 mln 210 tys., w 1973 r. 774 tys. 500 zł, w 1974 r. 1 mln 720 tys., w 1975 r. 1 mln 794 tys. zł, w 1976 r. 1 mln 847 tys. 416 zł, w 1977 r. 2 mln 467 tys. zł, w 1978 r. 3 mln 100 tys. zł, a w 1979 r. 2 mln 930 tys. zł, w 1982 r. 3 mln 547 tys. 480 zł, w 1983 r. 5 mln 425 tys. zł, w 1984 r. 7 mln 120 tys. zł. AAN, UdSW 101/42-54, 110/10-11.

⁴⁵ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok, AAN, UdSW 101/35, poz. 147, 177, s. 40.

bytkowej albo niezwiązanych bezpośrednio z wykonywaniem praktyk religijnych, np. ogrodzeń, poddaszy, altan, bram wjazdowych.

Efektom ograniczania budownictwa sakralnego było pozbawienie Kościoła Katolickiego dotacji na budowę nowych świątyń, przy czym takiego ograniczenia nie stosowano wobec pozostałych związków wyznaniowych. Udział finansowy Kościoła Katolickiego sprowadzał się do pobierania dotacji na cele konserwacyjno-remontowe obiektów niezwiązanych z wykonywaniem kultu religijnego (ogrodzenia, bramy wjazdowe, altany, poddasza). Obiektywnie biorąc, to większa liczba świątyń i miejsc kultu religijnego powinna determinować większe wydatki na rzecz danego związku wyznaniowego. Zestawienie wydatków na remonty i konserwacje dla obiektów w tych dwóch kategoriach wykazuje znaczące wahania, nieznajdujące odzwierciedlenia w stanie faktycznym. Urząd do Spraw Wyznań prowadził bardzo szczegółowe wyliczenia, dotyczące liczby duchownych poszczególnych wyznań oraz liczby obiektów kościelnych⁴⁶. W 1980 i 1981 r. oraz w latach 1985-1988 pierwszeństwo w ogólnej kwocie rocznych wydatków przypadło w udziale Kościołom mniejszościowym⁴⁷.

5. UDZIELANIE DUCHOWNYM POMOCY MATERIALNEJ I LEKARSKIEJ ORAZ OBJĘCIE UBEZPIECZENIEM CHOROBOWYM

W latach 1950-1989 Fundusz Kościelny wydatkował środki na pomoc materialną i lekarską, organizowanie domów wypoczynkowych, a także objęcie duchownych ubezpieczeniem chorobowym w przypadkach uzasadnionych (art. 9 ust. 1 pkt 2-3). Metodą służącą realizacji tych ustawowych zadań było wypłacanie świadczeń pieniężnych w postaci zapomóg doraźnych i stałych.

⁴⁶ *Statystyka Kościołów i związków religijnych nierzymskokatolickich 1956-1963*, AAN, UdSW 101/37.

⁴⁷ W 1980 r. na konserwacje i remonty obiektów nierzymskokatolickich wydano 5 mln 650 tys. zł, w 1981 r. 4 mln 465 tys., w 1985 r. 9 mln 120 tys. w 1986 r. 23 mln 350 tys. zł, w 1987 r. 36 mln 398 tys. zł, w 1988 r. 38 mln 450 tys. zł. AAN, UdSW 110/12-15.

Krąg beneficjentów korzystających z zapomóg doraźnych obejmował swym zasięgiem duchownych wszystkich legalnie działających związków wyznaniowych. Paradoksalnie precyzyjne brzmienie przepisu „udzielanie duchownym pomocy materialnej i lekarskiej oraz organizowanie dla nich domów wypoczynkowych” (art. 9 ust. 1 pkt 2) wykluczało dowolność interpretacyjną. W konsekwencji UdSW nie mógł całkowicie wyeliminować duchownych rzymskokatolickich z prawa do korzystania z zapomóg doraźnych.

Ogromna różnorodność stanów faktycznych, powodujących przyznawanie zapomóg doraźnych, była istotnym elementem kształtującym tę kategorię wydatkowania środków Funduszu Kościelnego. Udzielanie pomocy lekarskiej najczęściej przybierało postać finansowania zakupu sprzętu rehabilitacyjnego, pokrywania kosztów pobytu w sanatoriach, ambulatoriach oraz domach wypoczynkowych. Natomiast pomoc materialna w postaci zapomogi doraźnej skierowana była do osób, które znalazły się w trudnej sytuacji życiowej spowodowanej okolicznościami losowymi, takimi jak pożar, kradzież, wypadek⁴⁸.

Od 1972 r. nastąpiła zmiana w sposobie wydatkowania środków Funduszu Kościelnego. W stosunku do zapomóg doraźnych dokonano podziału na dwie podkategorie. Pierwsza obejmowała wypłacanie świadczeń duchownym rzymskokatolickim oraz osobom, które opuściły stan duchowny. Druga obejmowała swym zakresem wypłacanie świadczeń duchownym nierzymskokatolickim. W latach 1972-1974 powstała samodzielna kategoria wydatków, która objęła wypłacanie zapomóg doraźnych osobom, które opuściły stan duchowny. Pomoc materialna udzielana tej kategorii osób miała na celu ich adaptację do nowej sytuacji życiowej po opuszczeniu przez nich seminariów duchownych lub zakonów. Na uwagę zasługuje fakt, że udzielanie pomocy materialnej w postaci zapomogi doraźnej nie było jedynym środkiem finansowej pomocy udzielanej osobom opuszczającym stan duchowny. Jak wskazują konkretne przypadki, Wydziały do Spraw

⁴⁸ Zob. więcej AAN, UdSW 101/44, poz. 434; P. Stanisławski, *Przywileje członków Komisji Księży przy ZBOWiD*, „Resovia Sacra” 1998, nr 5, s. 287-293.

Wyznań zdobywały szereg innych świadczeń socjalnych w imieniu takiej osoby⁴⁹. Zapomogi doraźne dla osób opuszczających stan duchowny wynosiły przeciętnie ok. 5 tys. zł, podczas gdy zapomogi doraźne dla pozostałych duchownych oscylowały w granicach 15 tys. zł⁵⁰.

Duchownym Kościoła Katolickiego przyznawano zapomogi doraźne mniejszej wysokości, kontrolowano zgodność przeznaczania pieniędzy na konkretny cel oraz często odmawiano świadczeń. Duchowni innych związków wyznaniowych, a w szczególności członkowie Zrzeszenia Katolików „Caritas”, nie byli poddawani ograniczeniom ani też restrykcjom kontrolnym. Takie działania o charakterze dyskryminacyjnym inspirowane przez UdSW wpisywały się w założenia polityki wyznaniowej.

Zestawienie wydatków na zapomogi doraźne w tych dwóch kategoriach wskazuje, że Fundusz Kościelny przeznaczał środki na zapomogi doraźne i stałe w sposób proporcjonalny do liczby sytuacji wymagających finansowego wsparcia. Bezpośrednią przyczyną takiego stanu rzeczy była proporcjonalnie większa liczba duchownych wyznania rzymskokatolickiego, a zatem obiektywnie większa liczba sytuacji wymagających udzielenia pomocy materialnej, oraz obejmowanie ich zapomogami z tytułu ubezpieczenia chorobowego. Wydatkowanie środków na zapomogi doraźne i stałe odbywało się zgodnie z ich ustawowym przeznaczeniem. Zaznaczyć należy, że organizowanie pobytu w domach wypoczynkowych nie miało charakteru powszechnego i było ściśle zarezerwowane dla „księży patriotów”⁵¹.

⁴⁹ Notatka kierownika UdSW w sprawie udzielenia pomocy obywatelowi M., AAN, UdSW 101/38.

⁵⁰ Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1974 rok, AAN, UdSW 101/44, poz. 482, 802.

⁵¹ Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1955 rok, AAN, UdSW 101/33, poz. 166, 201.

6. DOTOWANIE ORGANIZACJI I STOWARZYSZEŃ WYZNANIOWYCH

Wydatkowanie środków pieniężnych na pozaustawową kategorię „dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych” stanowiło propagandowo najważniejszy cel Urzędu do Spraw Wyznań. Ponad połowa środków całego budżetu Funduszu Kościelnego każdego roku przypadła właśnie na wspieranie działalności organizacji „księży patriotów”⁵².

Działania członków Komisji Księży przy ZBOWiD, a następnie Zrzeszenia Katolików „Caritas” uzyskiwały pełne wsparcie ze strony władz partyjnych. Dotyczyło to w szczególności strony materialnej. W sensie prawnym dotowanie działalności „księży patriotów” stanowiło przykład wykorzystywania środków Funduszu Kościelnego niezgodnie z przepisami ustawy. Wypłacanie dotacji na działalność Zrzeszenia Katolików „Caritas” nie było *expressis verbis* zawarte w normie zadaniowej z art. 9 ust. 1 ustawy. Dodatkowo w okresie 1950-1989 Rada Ministrów nie skorzystała z możliwości rozszerzenia ustawowego katalogu celów. Tym samym zamknięta została droga prawna wykorzystywania środków budżetowych Funduszu w sposób inny niż wskazany w ustawie. Konkludując, wydatkowanie środków finansowych w sposób stały na działalność organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych było pośrednio dążeniem do ukształtowania społeczeństwa socjalistycznego.

Dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych *de facto* stanowiło wspieranie jednej tylko organizacji, którą była Komisja Księży przy ZBOWiD, a następnie Zrzeszenie Katolików „Caritas”. Wsparcie finansowe otrzymywali także członkowie innych organizacji i stowarzyszeń przychylnych władzom partyjnym, jednak Zrzeszenie Katolików „Caritas” było jedyną organizacją, która pozyskiwała tak duże środki państwowe. Uprzywilejowanie tej organizacji wynikało również z faktu bezwzględnej terminowości wypłat na jej rzecz

⁵² Dla przykładu w 1965 r. budżet Funduszu Kościelnego (dalej: FK) wyniósł (28 mln 41 tys. 353 zł) dotacje dla ZK „Caritas” (11 mln 510 tys. 332 zł); w 1975 r. budżet FK (44 mln 271 tys. 638 zł) dotacje dla ZK „Caritas” (20 mln 933 tys. 294 zł); w 1985 r. budżet FK (154 mln 260 tys. 346 zł) dotacje dla ZK „Caritas” (101 mln 300 tys. zł). AAN, UdSW 101/37, s. 91, 101/46, 101/12, s. 29.

oraz braku zwrotów, które przy dysponowaniu tak wielkimi kwotami powinny mieć miejsce. Dotowanie Zrzeszenia Katolików „Caritas” miało charakter jednokierunkowy. W pozostałych kategoriach wydatków często dochodziło do zwrotów kwot udzielanych ze środków Funduszu Kościelnego.

W 1964 r. przekazano na rzecz Zrzeszenia Katolików „Caritas” kwotę 8 mln 927 tys. zł. Podobnie jak rok wcześniej była to kwota, stanowiąca ok. 1/3 budżetu Funduszu Kościelnego⁵³. W związku z wyrażonymi wysiłkami władz partyjnych, aby zniwelować doniosłość obchodów Millennium, Zrzeszenie Katolików „Caritas” otrzymało w formie dotacji łącznie w ciągu tych dwóch lat kwotę 22 mln zł. Dla porównania budżet Funduszu Kościelnego na 1966 rok opiewał na sumę 24 mln 112 tys. 618 zł⁵⁴. W 1976 r. wydatkowano na Zrzeszenie Katolików „Caritas” sumę 26 mln zł, z czego 471 tys. zł przekazano na nagrody pieniężne dla członków Dziekanatu Wojska Polskiego. Wszystkie kwoty kierowane na rzecz „postępowego duchowieństwa” muszą dla pełnego zrozumienia odnosić się do skali całości wydatków budżetowych. Dzięki takiemu zestawieniu sens dotowania obrazuje, jak wielką wagę przykładano do istnienia tej organizacji. Dla przykładu: na Zrzeszenie Katolików „Caritas” wydano łącznie 26 mln zł, podczas gdy budżet Funduszu Kościelnego na 1976 rok zamknął się kwotą 41 mln zł⁵⁵. Ogromne sumy, jak dla przykładu 23 mln 191 tys. zł w 1977 r. oraz kwota 27 mln 770 tys. zł w 1978 r., to doskonały przykład, że władze partyjne traktowały priorytetowo funkcjonowanie Zrzeszenia Katolików „Caritas”.

Polityka aparatu wyznaniowego względem tej organizacji była bardzo czytelna. W zamierzeniu władz – bez względu na istniejącą koniunkturę – pozytywni księża byli lojalnymi „urzędnikami”, których w razie potrzeby można było skierować do realizacji zadań o różnym charakterze. Dużą frekwencję na zjazdach i zebraniach

⁵³ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964 rok, AAN, UdSW 101/37, s. 42.

⁵⁴ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok, AAN, UdSW 101/38, s. 43.

⁵⁵ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1976 rok, AAN, UdSW 101/47, poz. 160, s. 43.

„księży patriotów” zapewniała administracja państwowa, która dozwoliła opierających się członków Kół Księży „Caritas” na odbywające się w odległych miejscach zebrania. Ponadto „księża patrioci” otrzymywali zwrot kosztów podróży w przypadku indywidualnego przyjazdu na zebranie⁵⁶. Dotowanie obejmowało swym zasięgiem również organizację zebrań. Na ten cel Fundusz Kościelny przeznaczał przeciętnie kwoty rzędu 5-8 tys. zł⁵⁷. Trudno nie oprzeć się wrażeniu, że bez pomocy Funduszu Kościelnego zebrania (zjazdu) Kół Księży „Caritas” nie byłyby tak liczne. W rzeczywistości dotowano każdy aspekt działalności „postępowego” kleru. Przez cały okres PRL wydatkowano z Funduszu pieniądze na działalność wydawniczą, m.in. na „Głos Kapłana”, a w okresie późniejszym dotowano również periodyk „Książd Obywatel”⁵⁸.

Wprowadzenie stanu wojennego oraz bardzo napięta sytuacja polityczno-społeczna w kraju nie zachwiały finansowego wsparcia dla postępowych księży. Nawet fakt, że członkowie „Caritas” stanowili ok. 10% duchownych diecezjalnych, nie spowodował żadnych ograniczeń finansowych. Wprost przeciwnie, w 1984 r. 20 księży, a w 1985 r. 32 nowych księży skuszonych wizją zrewaloryzowanych świadczeń pieniężnych przystąpiło do „Caritas”⁵⁹.

Wysokość rocznych dotacji ze środków Funduszu Kościelnego nie była współmierna do osiągnięć tej grupy duchownych. Od 1985 r. wydatkowanie na rzecz Zrzeszenia Katolików „Caritas” określić można mianem sukcesywnego wzrostu. Zestawienie tych kwot prezentuje się następująco: w 1985 r. – 101 mln 300 tys. zł, w 1986 r. – 148 mln 850 tys. zł, w 1987 r. – 206 mln 800 tys. zł⁶⁰.

⁵⁶ Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1959 rok, AAN, UdSW 101/34, poz. 531, 851.

⁵⁷ Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1959 rok, AAN, UdSW 101/34, poz. 45, 551, 674, 718, 749.

⁵⁸ Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1959 rok, AAN, UdSW 101/34, poz. 774, 796, 838.

⁵⁹ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści*, s. 421.

⁶⁰ Dowody księgowo Funduszu Kościelnego za 1985-1987 rok, AAN, UdSW 110/12-14.

Pod koniec lat 80. działalność ruchu „księży patriotów” stanowiła ostatni przyczółek polityki „różnicowania” postaw kleru⁶¹.

7. EFEKTYWNA REALIZACJA POLITYKI WYZNANIOWEJ

W latach 1950-1989 Fundusz Kościelny realizował w sposób stały następujące cele: 1) remont i konserwacje obiektów kościelnych; 2) udzielanie duchownym pomocy materialnej i lekarskiej oraz organizowanie dla nich domów wypoczynkowych; 3) objęcie duchownych ubezpieczeniem chorobowym na koszt Funduszu Kościelnego w przypadkach uzasadnionych; 4) specjalne zaopatrzenie emerytalne duchownych społecznie zasłużonych, dotowanie związków wyznaniowych; 5) dotowanie organizacji i stowarzyszeń wyznaniowych⁶². Dwa ostatnie zadania nie znajdowały potwierdzenia w przepisach ustawy i stanowiły przykład efektywnej realizacji polityki wyznaniowej. Zapewnieniu efektywności prowadzonej przez UdSW polityki miała sprzyjać rezerwa budżetowa Funduszu Kościelnego, pozwalająca na podejmowanie natychmiastowych działań finansowych stosownie do zaistniałych okoliczności. Nazewnictwo kategorii wydatków związanych generalnie z efektywną realizacją polityki wyznaniowej nie zostało precyzyjnie określone właśnie ze względu na szerokie spektrum tej działalności. W latach 1950-1989 podejmowano szereg działań finansowych o charakterze antykatolickim, a wydatkowane sumy pieniężne księgowano pod nazwą „wydatki różne”.

Rezerwą budżetową rządziła pewna prawidłowość. Gdy wydatki w jej ramach pochłaniały systematycznie określoną kwotę pieniędzy, w efekcie prowadziło to do wyodrębnienia się nowej kategorii wydatków. Taka sytuacja miała miejsce kilkakrotnie w historii działalności Funduszu Kościelnego. Po raz pierwszy w 1968 r. wyodrębniła się kategoria związana z umarzaniem udzielonych pożyczek ze środków Funduszu. Od 1953 r. UdSW przyznawał pożyczki, najczęściej

⁶¹ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści*, s. 420-421.

⁶² Por. art. 9 ust. 1 ustawy z 20 marca 1950 r. o przejęciu przez państwo dóbr martwej ręki.

na remonty i konserwację obiektów kościelnych. Z tego rodzaju pomocy korzystali duchowni wszystkich związków wyznaniowych. Natomiast sytuacja „księży patriotów” w dziedzinie spłaty pożyczek była uprzywilejowana. Udzielanie pożyczek tej grupie duchownych charakteryzowało się odraczeniem spłaty zobowiązań oraz umarzaniem. Ten stan faktyczny doprowadził do powstania od 1968 r. osobnej kategorii zajmującej się obsługą umorzonych pożyczek⁶³. Termin, na jaki przyznawano pożyczkę, wynosił od jednego roku do 10 lat. Wysokość zależała teoretycznie od skali potrzeb wnioskodawcy, ale na tym polu dochodziło do rozbieżności. W 1968 r. Kościół Prawosławny uzyskał pożyczkę w wysokości 100 tys. zł, a duchowny Kościoła Katolickiego 35 tys. zł na ten sam cel (remont)⁶⁴. Na tle innych wydatków wiarygodności z tytułu udzielonych pożyczek stanowiły maksymalnie ok. 10 procent całego budżetu Funduszu⁶⁵. Od 1962

⁶³ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1952-1958 rok, AAN, UdSW 101/33; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1959-1961 rok, AAN, UdSW 101/34-35; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1962-1963 rok, AAN, UdSW 101/36; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964-1965 rok, AAN, UdSW 101/37; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok, AAN, UdSW 101/38; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok, AAN, UdSW 101/39; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968-1969 rok, AAN, UdSW 101/40; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970-1977 rok, AAN, UdSW 101/41-49; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1978 rok, AAN, UdSW 101/50; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1979 rok, AAN, UdSW 101/52; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1980 rok, AAN, UdSW 101/35; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1981 rok, AAN, UdSW 101/53; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1982 rok, AAN, UdSW 101/54; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983-1988 rok, AAN, UdSW 110/10-15; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok, AAN, UdSW 112/1.

⁶⁴ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968 rok, AAN, UdSW 101/40, poz. 307, 1038.

⁶⁵ Kolejno w latach 1963-1973 zestawienie budżetu Funduszu Kościelnego (dalej FK) i wydatków z tytułu obsługi pożyczek (dalej dłużnicy) przedstawia się następująco: 28 mln 49 tys. 299 zł (budżet FK) 2 mln 148 tys. 628 zł (dłużnicy); 26 mln 68 tys. 262 zł (budżet FK) 2 mln 220 tys. 219 zł (dłużnicy); 28 mln 41 tys. 353 zł (budżet FK) 2 mln 991 tys. 496 zł (dłużnicy); 24 mln 112 tys. 681 zł (budżet FK) 1 mln 538 tys. 161 zł (dłużnicy); 30 mln 581 tys. 326 zł (budżet FK) 1 mln 682 tysiące 583 zł (dłużnicy); 25 mln 500 tys. 567 zł (budżet FK) 1 mln 742 tys. 93 zł (dłużnicy); 25 mln 657 tys. 930 zł (budżet FK) 1 mln 325 tys. 784 zł (dłużnicy); 30 mln 137 tys. 300 zł (budżet FK) 1 mln 385 tys.

do 1983 r. udzielono łącznie pożyczek na kwotę 2 mln 754 tys. 500 zł, a umorzono 226 tys. zł. Spłacono 454 tys. zł⁶⁶. W ciągu tych 20 lat z pomocy pożyczkowej skorzystało 44 pożyczkobiorców oraz jedna organizacja związkowa. Wśród pożyczkobiorców było trzech księży katolickich. Piętnastu duchownych nierzymskokatolickich wnioskowało o odroczenie terminu płatności, co zostało zresztą uwzględnione. Zaledwie dwóch spłaciło swoje zobowiązania w terminie.

W latach 70. wykształciła się z rezerwy budżetowej nowa kategoria wydatkowania pod nazwą „kontakty polonijne”. Generalnie to intensywność wyjazdów zagranicznych delegacji UdSW do krajów bloku socjalistycznego wymusiła powstanie tej kategorii wydatków. W 1970 r. wydano 9 tys. 699 zł na pobyt delegacji ZSRR, a na pobyt delegacji watykańskiej 16 tys. 258 zł⁶⁷. W 1974 r. na wyjazd delegacji UdSW do NRD wydano 2 tys. 664 zł, a na pobyt gości z CSRS 7 tys. 389 zł⁶⁸. Na stałe wpisała się również praktyka kupowania upominków dla delegacji odwiedzających UdSW⁶⁹. Wśród wydatków w ramach kontaktów polonijnych znajdują się również takie, które świadczą o pielęgnowaniu kontaktów z Polonią, np. zakup filmów oświa-

193 zł (dłużnicy); 28 mln 237 tys. 199 zł (budżet FK) 1 mln 443 tys. 493 zł (dłużnicy); 25 mln 76 tys. 301 zł (budżet FK) 1 mln 250 tys. 943 zł (dłużnicy); 28 mln 329 tys. 536 zł (budżet FK) 731 tys. 843 zł (dłużnicy). Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1963 rok, AAN, UdSW 101/36; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1964-1965 rok, AAN, UdSW 101/37; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1966 rok, AAN, UdSW 101/38; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1967 rok, AAN, UdSW 101/39; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968-1969 rok, AAN, UdSW 101/40; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970-1977 rok, AAN, UdSW 101/41-49.

⁶⁶ Notatka dyrektora UdSW Jana Domaradzkiego w sprawie umorzenia niektórych pożyczek udzielonych z FK w latach 1962-1983, AAN, UdSW 104/7, s. 84-85.

⁶⁷ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, AAN, UdSW 101/41, poz. 1135, 1191, s. 43.

⁶⁸ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok, AAN, UdSW 101/44, poz. 183, 489.

⁶⁹ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, AAN, UdSW 101/41, poz. 265; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1971 rok, AAN, UdSW 101/41, poz. 593; Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983 rok, AAN, UdSW 110/10, poz. 196.

towych dla księży misjonarzy w Indonezji, zakup modlitewników dla misjonarzy, organizacja seminarium wyjazdowego⁷⁰.

Wśród wydatków znaleźć można też te potwierdzające opłacanie przez Fundusz Kościelny donosów. Przeciętnie za tego typu informacje płacono od 400 do 800 zł, ale miały też miejsce sytuacje wyjątkowe, gdzie za ważne informacje przyznawano nagrody pieniężne w wysokości nawet 12 tys. zł⁷¹. Fundusz Kościelny finansował również działalność o charakterze naukowym⁷².

Rezerwa budżetowa Funduszu Kościelnego służyła realizacji celów, które nie znajdowały uzasadnienia w świetle przepisów ustawy. Istotą finansowania wydatków było poparcie działań o charakterze antykatolickim. UdSW finansował za pomocą środków rezerwy budżetowej takie działania, jakie wymuszały konkretne okoliczności. W związku z powyższym rezerwa budżetowa spełniała funkcję materialnego zaplecza działań podejmowanych *ad hoc*.

Od 1968 r. ukształtowała się praktyka wypłacania nagród pieniężnych kierownikom Wydziałów do Spraw Wyznań. W 1968 r. z tego tytułu wypłacono 54 tys. zł⁷³. W 1969 r. była to kwota 64 tys. zł, ponadto nagrodę uzyskał kapelan Wojska Polskiego za uroczystą odprawę w wysokości 20 tys. zł oraz grupa 6 kapelanów w wysokości 45 tys. 345 zł 72 gr⁷⁴. Od 1970 r. w gronie osób zasługujących na szczególnego rodzaju wyróżnienia finansowe znalazł się Generalny Dziekan Wojska Polskiego. Z okazji imienin otrzymał on 30 tys. zł⁷⁵. Nagrody dla kierowników Wydziałów do Spraw Wyznań wyniosły z kolei 105 tys. 500 zł⁷⁶. Ponadto ze środków rezerwy budżetowej

⁷⁰ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1974 rok, AAN, UdSW 101/44, poz. 583, 587, 1096.

⁷¹ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1982 rok, AAN, UdSW 101/54, poz. 458, 472.

⁷² Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1960 rok, AAN, UdSW 101/34, poz. 145.

⁷³ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968 rok, AAN, UdSW 101/40, poz. 1035.

⁷⁴ Tamże, poz. 603, 781.

⁷⁵ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1968 rok, AAN, UdSW 101/41, poz. 885.

⁷⁶ Tamże, poz. 873.

Funduszu Kościelnego finansowano działalność Centralnej Szkoły Partyjnej przy KC PZPR⁷⁷, a także Ośrodek Doskonalenia Kadr Ministerstwa Sprawiedliwości⁷⁸ oraz koszty posiedzeń Komisji Wspólnej Rządu i Episkopatu⁷⁹. Dotowano również Związek Nauczycielstwa Polskiego⁸⁰.

WNIOSKI

Ustawa z 20 marca 1950 r. o przejęciu przez państwo dóbr mar-twej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego została wykorzystana przez władze do wydatkowania środków zgodnie z założeniami polityki wyznaniowej. W istocie utworzenie Funduszu Kościelnego uzasadniały plany niewynikające w sposób jednoznaczny z treści przepisów tworzącej go ustawy. Głównym dysponentem pieniędzy był stojący ponad prawem UdSW, a udział duchowieństwa i wiernych w organach Funduszu Kościelnego (art. 10 ust. 3 ustawy) nie został nigdy zrealizowany. Pozaustawowe wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego w latach 1950-1989 potwierdza brak respektowania ustawowo zagwarantowanej zasady proporcjonalnego przeznaczania na rzecz danego związku wyznaniowego dochodów płynących z nieruchomości ziemskich przejętych od tego związku. W konsekwencji, zestawiając roczne sumy wydatkowane przez Fundusz Kościelny, stwierdzić należy, że stał się materialnym zapleczem dla realizacji różnego rodzaju form walki z Kościołem Katolickim. Największe finansowe wsparcie uzyskiwał ruch „księży patriotów”.

⁷⁷ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, AAN, UdSW 101/41, poz. 436.

⁷⁸ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1983 rok, AAN, UdSW 110/10, poz. 458.

⁷⁹ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1989 rok, AAN, UdSW 112/1, poz. 295.

⁸⁰ Dowody księgowe Funduszu Kościelnego za 1970 rok, AAN, UdSW 101/41, poz. 587.

THE EXPENDITURE OF THE CHURCH FUND RESOURCES
IN THE YEARS 1950-1989

S u m m a r y

The article treats of the expenditure of the financial resources of the Church Fund over the years 1950-1989. The circumstances of the enactment of the 20 March 1950 Act on the Seizure by the State of the Property in Mortmain, on the Guarantee of Arable Farms to Pastors and on the Establishment of the Church Fund had immediate bearing on its subordination to the denominational policy. The proceeds of the appropriated Catholic Church's and other denominations' property were intended to be adequate to the needs of the clergy. The annual budget of the fund was based on subsidies passed by the Cabinet. The profitability of the seized property was hardly assessable due to the insufficient data at the state's disposal. Practically speaking, the act determined the financing of the Church's needs, yet in line with the guidelines of the Communist authorities. The most sizeable amounts were expended for the sponsorship of the so-called „patriot priests' movement”. Moreover, as opposed to the regulations provided for in the act, the Church Fund failed to finance charity and welfare initiatives. In Communist Poland, the Church Fund was deprived of its financial autonomy and independent decision-making in favour of the Office for Denominations. In consequence, no effective control of the expenditure of the fund resources was implemented. The activity of the Church Fund exceeded its actual statutory obligations.

Translated by Konrad Szulga